

A TÜZGERJESZTÉS MAGYAR NYELVI KIFEJEZÉSEINEK TÖRTÉNETÉBŐL

Részlet.

1. VETTEM KENDNEK PIPÁT, ACELAT, KOVÁT, TAPLÓT...

Ecseri Lajos 1909-ben még tapasztalta, hogy milyen fontos esemény volt a vásár a nép életében. Ami az egész családnak kellett, azt többnyire az asszony szerezte be, leginkább vásári alkalommal. Úgyhogy a nép nyelvében a vásárok napjai a jeles napok közé tartoznak, és időpont megjelölésére használták. Így beszéltek: *őszi vásárkor* történt, *nyári vásárkor* ment el apád kubikra, *téli vásárkor* születtem.

»Különösen a gyermekek várják nehezen a vásárfiát s mikor anyjuk odamegy, felsorolják, hogy mi mindent vegyen — mondja Ecseri — különösen pedig mézeskalácsot is, anyjuk pedig tréfásan pereczmadzaggal, pereczlukával biztatja őket. Az egyszeri asszony pedig ilyenképpen számolt be az urának vásárlásairól: *Vettem kendnek pipát, aczelat, taplót, kohát*, magamnak csak egy öltözet ruhát.« (1)

Azért ennek a szentesi asszonynak — mert arról ír itt Ecseri — mégis csak igaza volt, mert magának csak *egy* öltözet ruhát vett, de mi mindent vett az urának! Pipát, acelat, taplót, kohát: *négy* fontos és kedves dolgot.

A pipa ugyanis tűzszerszám nélkül mit sem ér; tüzet gyújtani meg a gyufa feltalálása előtt általában acéllal, kovával, taplóval szoktak. Mind a három kellett hozzá: egyik a másik nélkül hasznavehetetlen volt.

Acéllal, kovával, taplóval így gyújtanak tüzet: »A kovát balkezünk mutató és hüvelyk ujja közé fogjuk, reászorítjuk a taplót s jobbkézbe vesszük az aczelt, melyből azután néhány suhintással szikrát csiholunk a taplóra.« (2) A tapló izzani kezd, s vele rá is lehet gyújtani, de meg lehet gyújtani vele a tűzhely tüzét is.

A foszforos gyújtó, melyet korszerűen, tehát stilszerűen nyelvújítási szóval nevezünk *gyufának*, a szabadságharc után kezdett elterjedni (3) Irinyi János zseniális találmányaként, de azért még azután is, egészen a XX. század elejéig sokfelé használták tűzszerszámként az acél-kova-taplót, pásztoemberek meg egészen a legújabb időig.

Ott volt az *acél-kova-tapló* a nagykunsági konyha vakablakában (4), Deák Ferenc pipázó szobájának mindkét ablakdeszkáján (5), a szür bekötött ujjában (6). »A pipás ember aczélja ott volt a dohányzacskója fityegőjén; kovája, taplója, dohánya bent a zsacszóban.« (7) — »A munkás paraszt övébe dugta,

hogy mindig kéznél legyen — írja Timkó György — az alföldi pásztor pedig készségére akasztotta, arra az igazi pásztor remekre, mely legföltettebb holmiját: kését, tükrösét, pénzes erszényét, pipaszurkálóját és csonttörökjét rejtette magába.« (8) Ennek a pásztor készségnek Debrecen vidékén *erszin* a neve. »A kocsis ember a gatyakorchoz, derékszíjhoz húzta; a háznál az ágy végire akasztották az *erszint* és az *acélt*.« (9) Nagy János tószegi születésű, de Abonyban élő 77 éves öregember 1954-ben a következőket mondotta: »Vót ekkorá kis ácskó, különösen a pásztoroknak, így balódarrú-é, evvót a szállangos ácskó, ámibe a dohánt tártották, a kohás, táplós, ácelás ácskó még ott vót mellette. Mindig ott vót.« (10)

A kohás, táplós, acelas »ácskót« ott viselték tehát a pásztorok baloldalról. Vajon mióta?

Nagyon régóta. Bizonyosan már a honfoglalás előtt is, mert a honfoglalás-kori kecskeméti sírokban Kada Elek a férfi csontvázak bal medencecsontja alatt vas tűzszerszámokat és kovákat talált (11). Még is jegyzi maga Kada is: »A paraszt jelenleg is (1896.) a gatyakorcz hátsó bal részébe tűzve hordja a tűzszerszámot. A férfi sírokban itt is mindig a bal medencecsont hátsó részén vannak a tűzszerszámok, a melyeknek alakja különben nagyon hasonló a Herman Ottó birtokában levő, a somogyi kanászok által jelenleg is használt acélhoz és kovához.« (12)

Hogy eleink nemcsak a honfoglalás idején, hanem már az ugor együttlés korában is használták az acélt, kovát, táplót, annak értékes bizonyítékát találjuk Herman Ottónak »A magyar ősfoglalkozások köréből« c. művében (13). Herman Ottó kimutatja és rajzokon is szemlélteti, hogy a magyar tűzszerszámként használt acélok bizonyos formája rokonságban van a vogulok mai acéljának alakjaival, »tehát egy sorozat, mely letűnt korok sirjaiból kikelve, elvezet élő magyar elemek erszényébe, tűzi készségébe, innen messze északkeletre, letűnőben levő népelemhez, melynek a magyarral való nyelvi rokonsága, hozzátartozása rég eldöntött dolog!«

Ezeknek használati területéről Bátky Zsigmond ezt mondja: »...megvoltak, vagy megvannak azok Európa szélső nyugatától kezdve a Balkánon, továbbá keleten Finnországtól az osztjákoknál, voguloknál, fent Ázsia végén a csukcsoknál, sőt talán innen folytatólagosan a huicsol indiánoknál, délen pedig a Balkán folytatásaképen Kis-Ázsiában.« (14)

Ezeknek a tényeknek megfontolásával helyesen következteti Timkó, hogy »Évezredes szerszáma ez nemcsak a magyarságnak, hanem a földkerekség nagyon sok népének« (15).

Évezredes, sőt sok évezredes.

A finn nép őskorától napjainkig szájról szájra hagyományozott Kalevalában úgy emlékezik vissza a finn nép, hogy a tűzgerjesztést Ukko, a finn ég istene találta fel, s az élő tüzet »tüzes élő szablya szélén« ütötte, tehát vassal: »villogó vasának végén« (16).

A vassal, majd acéllal való tűzcsiholásnak előzménye, Porsnyev szovjet tudós meggyőző érvelése szerint a pirittel való szikraütés, ennek előzménye meg a kovakőnek kovakőhöz való csiholása.

Sok-sok bizonyíték alapján állapítja meg Porsnyev (17), hogy a legrégebb ember-okozta tűz a kőszikőzkészítés melléktermékeként keletkezett. A kovakő pattintgatásakor létrejött szikra belekapott abba a táplószerű alomba, amely a régi paleolitikum emberének szállásán össze volt hordva. Az embernek ez az

őskori alma azonos volt a vadállatok fészkében ma is található anyaggal: moha, száraz levelek és fűvek, apró száraz ágak és vesszők, növényi pihék, állati szőr és pihe található a mai vadállatok fészkében, ezek lehettek a mai ember őseinek fészkében is. Ebbe a száraz, könnyen gyulladó anyagba kapott bele a kovakő pattintgatásakor, szerszámmá alakításakor akaratlanul is kicsiholt szikra, és ez az őseink körüli gyűlékony anyag volt az első tapló, amely a belekapott szikrától lassan parázslott, majd vagy egészen elhamvadt, vagy pedig elaludt. Ez a sokszor megismétlődő folyamat volt a példa a tudatos tűzgerjesztésre. Ezen a fokon, tehát az első tudatos tűzgerjesztés alkalmával — és még hosszú évezredek át ezután kovakőnek kovakőhöz való ütésével nyerte az ember a tüzet a taplóul használt gyűlékony anyagon.

A csiholásnak kőkorszakbeli eredetére céloz Kaj Birket-Smith dán tudós is, mikor azt mondja: »Dass ein Steinzeitvolk die Entdeckung hat machen können, dass Funken aus einem Stein springen, ist nicht schwer zu verstehen.« (18)

Mivel a tűznek csiholással való gerjesztése hosszú évezredek által hagyományozott művelet, és eszköze is régi, feltehető, hogy az acél-ková-tapló használatának kifejezései között van olyan vagy volt olyan, amely e több ezeréves tűzgerjesztési mód egyik-másik mozzanatának vagy anyagának nagyon régi időtől fogva neve volt nyelvünkben, de népünk változatos történetének folyamán valami ok miatt ma már nem az eredeti fogalmát jelenti, hanem valami mást.

2. A TAPLÓ ÉS A SZÉN

Már láttuk, hogy a csiholó tűzszerszámnak három része van: az acél, a kova és a tapló. Ez alkalommal (19) csak a harmadikkal: a *taplóval* foglalkozom meg a *szénnel*, bármilyen különösnek látszik is előljárójában ennek a kettőnek a kapcsolata.

A taplónak rendkívül nagy jelentősége volt az emberi kultúra kezdetétől egészen a mai gyufa feltalálásáig, Irinyi József nagyszerű találmányáig. A *tapló alakította át a tűzszerszám gyenge szikráját és alig ható tűzét tartós parázssá, amit lobogó tűzzé tenni már technikailag könnyebb volt. A tapló tette lehetővé a tűzgerjesztést évezredekön keresztül.*

Megállapíthatjuk, hogy sem a néptudomány, sem a nyelvtudomány nem méltatta kellő figyelemre a taplónak ezt a nagy jelentőségét, pedig sok évezredes használatának kellő értékelése a nyelvtudomány számára is meg a művelődéstörténet számára is becses tanulságokat tartogat.

A csiholt szikrának legkezdetlegesebb, de mégis tartós parázssá alakító anyagául »felhasználta a csiholó a különböző növények szárított bolyhait, vagy más könnyen éghető növényi vagy állati szórzetet, nem ritkán elkorhad, de jól kiszárított faanyagot is« (20).

Azért ezek a legprimitívebb tűzátvivő és nevelő anyagok, mert ezeket minden előkészítés nélkül, természetes állapotukban használták tűzgyújtásra. Minden praeparálás nélkül használták taplónak a *cserefaudvát* és a *faközét* is (21).

A tűzgerjesztésnek már fejlettebb technikáját mutatják a szikrafogásra és tűznevelésre bizonyos műveletekkel alkalmasabbá tett gyújtóanyagok.

Az erdőten, fálan vidékeken, így az Alföldön is, a széleslevélű gyékény (*Typha latifolia* L.) torzsaszerű fűzervirágának bolyhát, a *pákyát* (22) hasz-

nálták, s ezt *páklyataplónak* (Alföld), *pájkataplónak* (Bodrogköz), másfelé *örménytaplónak* hívják (23). — A fekete és a fehér üröm bolyhos virágú bugáiból is készítettek taplót. Ezt *ürömtaplónak* nevezték Szegeden, *kálvinista* vagy *kálomista taplónak* sok helyen (24). Szolgált csiholásra az Alföldön a mezei gyopár bolyhos virága is (25), ezt Szabó Dávid *gyopártaplónak* nevezte, és azt mondta róla: »fünek neme, melyet ha megszártanak, könnyen beléakad a tűz« (26).

Gyopártapló, kálvinista tapló, ürömtapló, örménytapló, páklyatapló: valamennyi tűzgyújtó anyag nevének második tagja a *tapló* szó.

Voltaképpen tűzgerjesztésre alkalmas, fán termő gomba neve a *tapló*. Tűzgyújtásra való általános alkalmazását a *tapló* szó német neve is világosan mutatja, a németben 'Feuer schwamm' 'Zunder' a neve, s ez utóbbi egy töről származik a német *zünden* 'gyújtani' szóval.

A *tapló*, mint Fábrián József írja 1792-ben (27): »...a vén tserfákon, bikkfákon és más sok vén fákon terem. Ezt bizonyos időben levágják és taplót csinálnak belőle. Némünémű húsos, puha, és bőrnemű materiából áll, és sem ágai, sem levelei nincsenek.« Fábrián József, gyermekeknek írván természetstoriáját, a következő szavakkal fordul korának óskolás gyermekeihez: »Láttatok már *taplót* Fiaim? — Igen-is! kiűtnek vele.« — Gyermekeknek régen is mulatságos volt a tűzgyújtás, az acéllal, kovával, *taplóval* való tűzgyújtást is próbálgatta annak idején, ha kezébe akadt a tűzszerszám. Ezért jegyzi meg kedélyesen Fábrián József: »Aha, kis fitzko, hát *taplóval* akarsz kiűtni? Úgy gondolom, hogy atzéllal, kovával és *taplóval* űtnek ki.«

Timkó Györgynek már többször idézett cikkében (28) a következőket olvashatjuk a *taplóról*: »Éghető anyagul, illetve *taplóul* az ország különböző vidékein más és más anyagot használtak. Legelterjedtebb volt, különösen érdős vidékeken, a cserfagombából — *Polyporus fomentarius* L. — készített *tapló*. A cserfagombát, melyre a dunántúli ember azt mondja, hogy »a fából forrott ki«, a használatra elkészítették. Jól kifőzték hamulúgban, majd salétromban, azután kiszáritva fejszefokkal puhára verték. Az így elkészített puha *taplót* *zsidóbőrnek* (29) nevezték, *banyatapló*-nak Felsősomogyban, a Balaton mellékén, *pötye* vagy *petyévé*-nek a Dunántúl egyes vidékein, egyszerűen *tapló*-nak Csikban, *topjó*-nak a Dráva mellékén Baranyában, *topló*-nak Körmenid vidékén Vasban és ugyanott az Őrségen *toplu*-nak...«

»Gyűjtötték még a fenyvesekben termő *báránycsecs toplót* (*Polyp. ovinus*), *fenyőtaplót* (*P. pinicola*), a *fűzfataplót* (*P. ignarius*) és (*Tramet, suaveolens*) a *fehértaplót* (*Daed. quere. Poss.*), valamint a többi *Trametes, Daedolea Polypor*-fajok nagyobb testű gombáit, valamint a *Polypor. sulphuricus* és más hasonló korhasztó gombák fonalai által átjárt *fűzfa, cser, hársfa* stb. (*xylemjét*) belső farétegét, melyek a kemény vagy reves *taplót* szolgáltatták. Népies elnevezései a felvidéken: *reves fatapló, érett bükkfatapló, orsfa*« (30). A Hortobágyi pusztán »Legfinomabbnak a *diófa-taplót* tartották, általában azonban *bükkfa-taplót* használtak« (31).

Eötvös Károly a fán termő *taplóról* a következőket mondja: »A *csomós tapló* és a *zsidóbőr* hatalmas vén fák oldalán termett. Akkora volt némelyik, sőt néha nagyobb volt, mint a tót kalap, vagy kézi garaboly, vagy egy méhkas. Fejszével kellett a fáról levágni, azután hozzáértő emberek áztatták, főzték, gyömöszölték, puhították s a mikor készen volt, vagy nyári sapkát csináltak belőle, vagy tűzszerszámnak, vagy patikaszernek árusították el...« (32).

Bár az acéllal való tűzcsiholás — mint már láttuk — megvolt eleinknél már a honfoglalás előtt is, magára a *tapló* szóra mint a tűzcsiholás nélkülözhetetlen tartozékának nevére adatot csak 1478-tól tudok idézni: »Siluarum *Thaplo* et Tewleswayka vocatarum«. — Egy 1506 k. oklevélben olvashatjuk a következőket: »... hogy az mi országunkban valami *taplaja* és kovássza az hűtetlenségnek vagy pártütésnek az támadások között, teljességgel elszáradjon és hervadjon...« (33) — 1546-ból olvashatjuk a »*taplós* puskát« adatot (34).

Feltűnő, hogy ennek az őskori tűzgerjesztő anyagnak magyar nyelvbeli *tapló* nevével azonos vagy ahhoz hasonló hangalakú szó a rokon nyelvekben a manysi (vogul) nyelven kívül nincsen. Ezért a Szófejtő Szótár bizonytalan eredetűnek mondja a magyar *tapló* szót, és úgy véli, hogy a manysi *täplex* 'Zunder' is meg a magyar *tapló* is talán török jövevényszó (vö. balkár *topluyq* 'gomba', de ez más nyelvből nincs kimutatva).

A magyar *tapló* és a manysi *täplex* jövevényszó voltát én is kétségtelennek tartom (35), de nem török jövevényszónak gondolom, hanem azt gyanítom róla, hogy valamelyik indoeurópai nyelvcsaládba tartozó nyelvből kölcsönözte a manysi (vogul) is meg a magyar is. Úgy vélem, hogy abból a szócsaládból származik a magyar *tapló* is meg a manysi *täplex* is, melynek az ógyh. szl. *toplū* 'warm' is tagja, és szeretnék rámutatni arra, hogy Walde idéz a *tep* indoeurópai szótövet tárgyaló cikkében egy porosz helynevet, mely így van írva: *Taplawken* eig. 'Warmfeld' jelentésmegjelöléssel (36).

Ezekből arra kell következtetnünk, hogy a magyar *tapló* szó és a manysi (vogul) *täplex*, továbbá az indoeurópai *tep* szótó valamely tagja etimológiai kapcsolatban van egymással, de ennek feltárása nem az én feladatom.

Felvetődik azonban az a kérdés, hogy ha a *tapló* ilyen fontos kultúrnövény, ha a *tapló* a n y a g á n a k olyan nagy jelentősége van a tűzgerjesztésben, milyen szóval jelölték nyelvünk finnugor korbéli előzményében a 'tapló' fogalmát, amikor tehát az idegen eredetű *tapló* szó még nyelvünkben meg nem volt. Mert hogy ismerniök és használniok kellett fás vidéken lakó elődeinknek a csiholt szikrát parázssá alakító *tapló* anyagát már a finnugor korban is; az az eddigi fejtegetésből nyilvánvaló. Ha pedig ismerték az együtt élő finnugorok a *tapló* a n y a g á t, bizonyos, hogy megvolt annak finnugor neve is.

Amint már láttuk, a finnugor nyelvek közül a mai manysiban (vogulban) az ismeretlen eredetű, de biztosan jövevényszó *täplex* és hangváltozatai jelölik a 'tűzi tapló' fogalmát (37), de a *tapló* »s a j á t o s s z a v a« (én emeltem ki) — mint Munkácsi—Kálmán mondja — a különféle manysi nyelvjárásokban: »FLV. *sēniy* (plur. *sēnyetō* akagepeba II, 0472). TV. *šinü* (plur. *šinket* Kann. Vok. 54. 'Baumschwamm', R. *sēni* 'Birkenschwamm' L. *šēni* 'Baumschwamm'.« (38). A chantiban (osztjában) *tšīydt* a tűzitapló egyik neve: »wird aus birken-od. espenschwamm hergestellt« (39); másként a tűzitaplót jelölik a chantiban ezzel az összetett szóval is: *tšīydt sändx*: zunderschwamm (an der birke), *tšīysey sändx* eigentlicher (grosser) zunderschwamm (an der birke und espe) (40), melynek második tagja: *sändx* ~ *sändx* azonos eredetű a manysi (vogul) *sēniy* 'Baumschwamm', *sēni* 'Birkenschwamm' stb. szavakkal, és általában 'tapló'-t jelent (41).

Az északi chantiban (északi osztjában) az imént említett chanti *sändx* ~ *sändx* hangváltozatával fejezi ki az egyik medveének azt a füstölgő nyírfataplót = *sän*-et, mellyel a nők otthon körülforogják az elejtett és hazaszállított

medvét: »Erre aztán amint az ajtós házam ajtajához megérkeztünk, a tetőnyílásos házunk tetőnyílásához érkeztünk, a házi dolgomat végző csengős végű sok szolgál, csengős végű sok szolgáló nyírfatapló tüzes — északi chanti nyelven: sän-tuĐðŋ-jeles kézzel kijönnek, ... nyírfataplótüzes — sän-tuĐðŋ-jeles kézzel engem körülforognak.« (42). »Ezzel tulajdonképen magukat tisztítják meg (t. i. az osztják nők), mert az osztjakok hite szerint a nő tisztátalan lény, s a szent dolgok közelébe (amilyen a megölt medve) csak ilyen tisztulási szertartások után mehet« (43). — A manysi (vogul) nők is illatos füstöt gerjesztenek az istenség tiszteletére, s füstáldozatra »nyírkérget, ... főképen ennek dudorodványát..., vagy nyírfataplót (šēni, LV. šēni, PV. šēni ~ ĘO. sän, IO. sänä) vagy végül hódpézsmát ... gyújtanak meg s ezt, hogy mennél bővebb füstje eredjen, a háznak több pontján erős kézmozdulatokkal lengetik« (44). — Megjegyzem, hogy a manysi (vogul) nyelvben is az ide tartozó šinü (45) jelenti a nyírkéreg dudorodványát, éppen úgy, mint a chanti sänd stb., mely azt jelenti: »baumschwamm, knollen am birkenbaum, woraus man durch kochen im wasser, mit asche od. pulver gemischt den zunder bereitet.« (46).

Mindezen obi-ugor szavaknak etimológiai összetartozását Paasonen is elismeri és Donner alapján a mari (cseremiszi) šen 'Zunder' šin 'Pilz, Schwamm, Zunder' — udmurt (votják) šęŋka stb. 'Zunder, Schwamm' lapp N. čadna g. čana 'fungus betulae, unde fomes praeparatur' lapp L. čätna 'Birkenschwamm' közös eredetét hirdeti, s olyan finnugor korbelti szavaknak minősíti, melyeknek szókezdő s- ~ š-hangja fgr. s-előzményre mutat (47).

Egyúttal azt is mutatják ezeknek a manysi (vogul), chanti (osztják), udmurt (votják), mari (cseremiszi) szavaknak jelentései, hogy a finnugor korban ezeknek etimológiai előzményével nevezték a tűzgerjesztésre, tűzcsiholásra alkalmasított taplót.

Megvan a 'Baumschwamm, Zunder' jelentésű fenti fgr. szócsoporthoz megfelelője a finn nyelvben is: *sieni*, de ott nem tűzgyújtásra alkalmas taplót jelent, hanem általában gombát és szivacsot.

A finn nyelv a 'Feuerschwamm, Zunder' fogalmát, mint Thomsen kimutatta (48), balti jövevényszóval, a *taula* szóval jelöli. A finn *taula*, *takla* (> *taŷla > *taula*), az észti *tagel*, *tagl* a mai balti nyelvek előzményéből való ősfinn jövevény.

Megfigyelhető, hogy a 'Feuerschwamm' jelentésű finn *taula* < *takla* olyan balti jövevényszó, amelynek lett nyelvbeli rokonsága *dagla*, *deglä*, *daglis* 'Schwamm, Zunder', és a vele kapcsolatos lett ige: *degt* azt jelenti: 'brennen, in Flammen stehen' (49), a vele egy családba tartozó közép-ír *daig* (gen. *dega*) meg azt jelenti: 'Feuer' (50). Tehát ebben a szócsaládban a többi között ilyen jelentésű szavak vannak: 'tapló', 'égni', 'tűz'.

A német *Zunder* 'tűzitaló', 'Feuerschwamm' a középfelnémetben *tüzet* is jelentett (51), az ófelnémet *zantaro* meg 'Kohle' 'szén' jelentésű (52), *zünden* meg azt jelenti: 'gyújtani'. Tehát ugyanaz a német szó: *Zunder* története folyamán 'tapló', 'tűz' és 'szén' jelentésű is volt, a középfelnémetben *zander* 'glühende Kohle', 'eleven szén' jelentésű (53), s az é-északi-germán *tandre* 'Feuer, Funken' jelenésű.

A lett *dagla*, *deglä* 'Schwamm, Zunder' és és a vele kapcsolatos 'brennen' jelentésű *degt* ige és ezek közép-ír *daig* (gen. *dega*) rökönának 'Feuer' je-

lentése, továbbá a német *Zunder*-nek 'tapló', 'eleven tűz' és 'Kohle' jelentése meg a tőle etimológiailag elválaszthatatlan *zünden* 'gyújtani' kétségtelenül bizonyítja a taplónak ősidóktól fogva való nagy szerepét a tűzgerjesztésben. Egyúttal arra is figyelmeztetnek ezeknek a szavaknak jelentésbeli viszonyai, hogy e szócsalád egyik-másik tagja azt is jelentheti: 'tapló', azt is 'parázsló tűz' vagy azt, hogy 'Kohle', azaz 'szén'. Ez egészen természetes, hiszen láttuk, hogy a csiholt szikrá tűzét a tapló tartósította és nevelte parázssá.

Ha tehát azt látjuk, hogy a fgr. nyelvekben meglévő 'tapló' jelentésű szavaknak (manysi *sēniy*, *sēni*, *sēni chanti sänd*, *sändx* stb. *sän* ~ *mari šen*, *šin* ~ *udm. (votj.) seŋka*, stb. finn *sieni* ~ *lapp čadna*) a magyarban nem mutatható ki 'tapló' jelentésű megfelelője, de van 'tűz' jelentésű *szén* szavunk a nyelvjárásokban és a régi magyar nyelvben, mely idővel a 'Kohle' jelentést is felvette, és ennek a *szén* hangalakú, 'tűz' jelentésű magyar szónak hangtaniilag megfelelő másai az északi *chanti sän*, *mari šen*, *šin* stb. 'Zunder' jelentésű szavak; akkor azt kell mondanunk, hogy a magyar *szen* ~ *szén* szónak etimológiai megfelelői a fentebb idézett 'Baumschwamm, Zunder, Pils', illetőleg 'Schwamm' jelentésű rokonnyelvű szavak.

A 'tűz' és 'Kohle' jelentésű *szen* ~ *szén* szavunk és rokon nyelvi 'tapló', 'tűzi tapló' jelentésű megfelelői azt mutatják, mint látjuk, hogy e szócsalád tagjai *ś-* kezdőmássalhangzójú, pálatális hangrendű szavak voltak a fgr. korzakban (54), és eredetibb alakot nem az egytagúak mutatnak (pl. magyar *szén* ~ *é. chanti sän* ~ *mari-cser. šen* ~ *šin*), hanem a kéttagú *-x* vagy *-y* végződésűek (*chanti-osztj. sändx* ~ *sändx*, *manysi-vog. sēniy*), melyeknek még eredetibb *-k* végződésére utal a manysi (*vog.*) T. V. *šinü* többese: *šinket* (vö. ezt a manysi FLV. *sēniy* többesével: a *sēnyet*-tel (55)), továbbá az *udmurt (votják) šeŋki, seŋka*, stb. A kéttagú szavak végső *-k* hangja *-x* ~ *-y*-vé lett (pl. *chanti-osztj. sändx*, *manysi -vog. seŋiy*), majd ezek a spiránsok beleolvadtak az előttük lévő magánhangzóba. A hangtani fejlődésnek ezt a fokát mutatja a *chanti (osztj.) sänd* és többese: *sānet* (56) 'taplók', a manysi (*vog.*) *sēni* ~ *sēni* 'tapló' meg a finn *sieni* 'gomba, szivacs'. Van azután olyan *chanti (osztják) nyelvjárás*, melyben már nem kéttagú a magyar *szén* szó megfelelője, hanem egytagú: *sän* vagy *sän* (ebben a kifejezésben: *sän tuti*, *sän tuđđŋ*, melynek etimológiai megfelelője nyelvünkben *szén-tüzes*, jelentése meg: 'tapló-tüzes'), vagyis az eredetibb kéttagú, magánhangzóra végződő szó végéről eltűnt a végső magánhangzó.

Ezen a hangtani fejlődésfokon van az említett *chanti (osztják) EO. sän* vagy *sän* 'égő tapló' szón kívül a *mari (cseremisiz) šen* ~ *šin* és a magyar nyelvjárás *szen* (vö. az irodalmi nyelvi *szen*-et, stb. rövid magánhangzós alakkal is), továbbá a nyelvjárás *és irodalmi nyelvi hosszú magánhangzós szén*.

Eddigi fejtegetéseinknek az az eredménye, hogy a magyar 'tűz', 'parázsló tűz', 'Kohle' jelentésű *szen* ~ *szén* szónak 'tapló', 'tűzi tapló', 'gomba' jelentésű etimológiai megfelelői vannak a manysi (*vogul*), a *chanti (osztják)*, az *udmurt (votják)*, a *mari (cseremisiz)*, a *lapp* és a finn nyelvekben.

Ebből az következik, hogy a 'tűz', 'parázsló tűz', 'Kohle' jelentésű mai magyar *szen* ~ *szén* szónak eredeti jelentése szintén 'tapló', 'tűzi tapló' volt, és abban az időben, mikor még nem volt meg nyelvünkben az ismeretlen eredetű, de biztosan jövevény *tapló* szó; a *szen* ~ *szén* szóval jelölték elődeink a 'tűzi tapló' fogalmát.

Szen ~ *szén* szavunk jelentésfejlődése tehát ez volt: 1. 'Baumschwamm', 'Feuerschwamm, Zunder' > 2. 'gühendes Feuer', 'Feuer' > 3. 'glühende Kohle' > 4. 'Kohle' > 5. nyilvánvaló, hogy az előző 'faszén' jelentés tette lehetővé a XVIII. század végén a 'Steinkohle' jelentésű *kőszén* összetételt (ez utóbbiról még alább néhány szót).

E jelentésfejlődés igazolására újból hivatkozom itt arra, hogy a magyar *szen* ~ *szén* többi fgr. nyelvbeli pontos hangtani megfelelői 'Baumschwamm', 'Feuerschwamm, Zunder' és 'Schwamm' jelentésűek (a finnben 'Pilz' és 'Schwamm'), és megemlítem megint, hogy a taplóval való tűzgerjesztés a finn-ugor korban — és még később is — általános és igen fontos művelet volt. Nem utolsó sorban ismét hivatkozom itt arra, hogy a finn nyelvbeli 'Feuerschwamm, Zunder' jelentésű *taula* Thomsen megállapítása szerint ősfinn korban balti jövevényszó, és ennek az ősfinn korban balti nyelvből kölcsönzött *taula* < *takla* szónak, mint láttuk, olyan indoeurópai rokonsága van, melynek tagjai között ilyen jelentésű szavak is vannak: 'tapló', 'égni', 'tűz'. A német *Zunder*-nek is ilyen jelentései vannak a német nyelv történetének folyamán: 'tapló' 'eleven tűz' és 'Kohle'.

A magyar *szen* ~ *szén* is jelenti azt, hogy 'eleven tűz' meg 'Kohle', finn-ugor megfelelői meg azt jelentik: 'tapló, tűzi tapló'.

Most pedig térjünk át *szen* ~ *szén* szavunk magyar nyelvbeli jelentéstörténetének rövid ismertetésére, vagyis annak adatszerű igazolására, hogy az előmagyar kor tetemes részében 'tapló', 'tűzi tapló' jelentésű *szén* szó az írásos emlékek kora óta 'tűz', 'parázsló tűz', 'Kohle', majd 'Steinkohle' jelentésváltozatot mutat és e jelentésváltozatok sora a jelentésváltozások egymásutánját is mutatja.

3. ÉLESZD MEG A SZENET!

Igen, így mondják a szlavóniai magyarok, ha azt akarják kifejezni, hogy 'éleszd meg a tüzet!' (57). — Az Ormányságban is azt mondják: »*Szenet gyűjtök*«, s ennek jelenése: 'tüzet gyűjtök' (58) — A parázsnak *szén* a neve a moldvai csángóknál (59) és még másfelé is az országban (60). A *szénvonó* azért *szénvonó*, mert a parazsat — a szenet — vonják vele, s a *szénszító* is tűzszító (61). Szlavóniában a tűzhelynek *szénhej* a neve (62), s a konyhát *szenes ház*-nak mondják Harasztin (63). Az Ormányságban a *szenes ház* annyi, mint 'tüzes, tűzhelyes ház' (64) a Székelyföldön a 'sütőház' *szén-ház*, *szín-ház* (65). — Sándor István *szenelőnek*, Faludi Ferenc meg *szenelő*-nek hívja a tűzhelyet (66); a Tsz. a balatonmelléki kandallót hívja *szenelőnek*, a MTsz. pedig a győri, parázssal megrakott födeles ágymelegítő serpenyőről mondja, hogy az *szenelő*. — Egy 1550-ből való feljegyzés *széntartó réz-serpenyőről* (= Warmpfanne) beszél (67).

A *szenes*: 'kis négyszegű erszény, a pipások tűzszerzámtartójok'. Baranyai szó (68).

A mai nyelvjárási *szen* ~ *szén* szónak nagy területen való 'tűz, parázs' értelme és származékainak, összetételeinek tűzzel kapcsolatos jelentései arra mutatnak, hogy régen általános lehetett a *szénnek* 'tűz' és 'parázs' jelentése. Ez természetes is előttünk, ha tudjuk, hogy a *szén* eredetileg a 'tapló', 'tűzi tapló' fogalmát jelölte.

A *szén* szónak régi magyar nyelvbeli 'tűz', 'parázsló tűz' jelentését igazolják a régi nyelvemlékek is.

A XV. századbeli Beszt. Szój. (1286): *eleuen zen*-nek azaz *eleuen szénnek* vagy *szén*-nek mondja azt, amit a SehlSzój. *tüz*-nek vagyis *tüz*-nek (= *pruna*) nevez. — Az *eleuen szén* 'glühende Kohle' régi nyelvi szinonimái: *parázs-szén*, *sébes-szén*, *tüz-szén*, *tüzes-szén*; a 'tűz'-nek neve még: *lángos-szén*, *szikra-szén*. Ezekkel ellentétben a 'tote Kohle' *aludt-szén* és *holt-szén* (69).

A Margit Legendában olvassuk (162), hogy »Ez gyermeknek ő szülei kedég vévék ez mégholt gyermeköt, és tévék az háznak közepire az *szén* mellé — mai irodalmi nyelven: a *tűz* mellé.« — Ma azt mondjuk: aki közelebb van a *tűz*-höz, az jobban melegszik. Egy 1543-ból való levélben azt olvassuk, hogy »az ki kézelebb az szénhez, az jonkább fitézik.« (70) — JordK. 57: »Valaki *szenet* g y o j t a n d és kárt tēnd, mégfizeti« (Mózes II, 22).

Gyula várában 1554-ben voltak »testaceae crematorium vulgo *zenes laptá*; az 1572. évi összeírás is 23 *szenes labdát* említ (71). — A *szenes laptát* szinonim kifejezéssel *tüzes laptának* is nevezték. Ez az utóbbi került bele a hadi életből Balassi egyik szerelmi költeményébe; a *tüzes laptákkal* távolról igyekeztek felgyújtani az ellenség várát és táborát: Balassi szívét is távolról gyújtotta fel szerelmese *tüzes laptáival*:

Hol *tüzes laptáid*, kikkel távul gyujtasz,
Az kiknek fáklyáddal közöl (= közel) té nem árthatsz?
Add meg, ha ígérted, heában mit kénzasz? (72)

A középfelnémet költészetben az eredetileg 'tapló' jelentésű *zunder* a szerelem tüzének is kifejezésévé lett: »Vēnus, wirf dīn fiur und ouch dīn *zunder* in ir herze mit gewalt.« (73)

Ennek a versnek a szerzője is a hadi életből és a gyűjtogatás szavai közül vette azt a kifejezést: *wirf dīn fiur und ouch dīn zunder in ir herze*, éppen úgy, mint Balassi imént idézett versében a *tüzes laptákat*.

Balassi (az Eckhardt-kiadta összes művei I. kötetének) 57. versében végzetlen szerelmét »olthatatlan *szén*«-nek mondja:

Ha ki akar látni olthatatlan *szenet*,
Nessze az én végzetlen szerelmemet,
Ki mint pokol tüze örökké csak éget.

Ezt, mint Eckhardt megállapította (74), németből fordította Balassi, s a német eredetiben a magyar *szén*-nek Brunst a megfelelője:

Wer sehen will ein Brunst, gross, ungeheur,
der sol allein mich armen Mann besehen,
Denn ich bin gantz und gar von liebes feur.

A szerelem éget, mint a tűz, mint a *szén*, ezért:

Júlia két szemem, olthatatlan *szennem*, végzetlen szerelmem,
Júlia víg kedvem s néha nagy keservem, örömem és gyötrelmem,
Júlia életem, egyetlenegy lelkem, ki egyedül bír velem. (75).

Az eredetileg 'tapló' jelentésű *szén* ~ *szén*, felvéve a 'tűz' jelentést, éppen úgy az égő szerelem költői kifejezésévé vált Balassi költészetében, mint az eredetileg 'tapló' jelentésű *zunder* a középfelnémet költészetben.

Megvan az *égő szén* = 'égő szerelem tüze' Zrínyi egyik idiliumában is, »Az hol egy vadász Violának kegyetlenségéről panaszolkodik«:

Így monda Cupidó; és ugyan igaz lén,
Mert mindenkor benne újult az *égő szén*;
Vagy volt az esztendő iffiú avagy vén,
Mindenkor ő szíve háborúságban lén. (76).

A *szen* ~ *szén* szónak költői nyelvi pályája azonban nem ívelt messzire: visszaszorult a mindennapi életbe, a tüzgerjesztés körébe.

4. A FEKETE GYÉMÁNTOK...

További története *szén* szavunknak a bányászat fejlődésével kapcsolatos. A NyUSZ.-ból tudjuk, hogy 1780-ban, a Magyar Hirmondóban jelent meg — tudomásunk szerint — először a *köszén* szó a 'Steinkohle' kifejezésére. Ettől kezdve már nemcsak a 'tűz'-nek, 'parázs'-nak, 'glühende Kohle'-nak s a 'faszén'-nek volt neve a *szén*, hanem a bányából termelt 'Steinkohle'-t is így hívják: *köszén*, majd *szén*.

Fényes Elek a múlt század első felében még arról értesít, hogy a kőszent hazánkban akkor még sokfelé nem bányászták. Így pl. nem bányászták még 1841-ben a kőszent a következő lelőhelyeken: Esztergom megyében Dömösön, Mogyoróson, Sári Sápon (77); — »Azon kőszent, mely a' Mosoczi, Kis Rákói, Blatniczai hegyekben található, a' fa bősége miatt nem használják.« (78). — De ezenkívül még más kőszent-lelőhelyek is haszontalanul heverték a múlt század első felében. — »Kőszén van a' zsomlei határban — írja másutt Fényes (79) — mely azonban csak téglá és mészegetésre használtatik« (Komárom m.). Baranyában öt helyen évente csak 95.000 mázsát »ásnak« ebben az időben, »mely a' jó fajta fekete kőszénfajból való, 's egy öl kemény fára 8 mázsa számíttatik.« (80)

Csak a gyáripar fokozatos terjedésével vesz nagyobb lendületet a kőszent-bányászat, s ettől kezdve a *szén* szó a köznyelvben és az ipar nyelvében mind jobban és mind általánosabban a kőszent fogalmához kapcsolódott.

Íme, röviden a magyar *szén* szó története a finnugor korbéli ősközösség táplójától, a parázsló táplótűztől, a tűzhely tüzét, a fa izzását jelző jelentésen keresztül szocializmust építő korunk hatalmas gépóriásainak a föld gyomrából felhozott táplálékáig, a kőszentig, melyet Jókai költői kifejezéssel fekete gyémántnak nevezett.

Még csak annyit, hogy *szén* szavunknak a fgr. nyelvek közül csak a lappban vélték megtalálni a megfelelőjét, s a lapp *čidna* 'Kohle' szóval rokonították (81).

Úgy vélem, hogy ez a 'Kohle' jelentésű lapp szó hangváltozata az ugyan-csak lapp 'fungus betulae, unde formes praeparatur' jelentésű N. *čadna g. čana* szónak meg a lp. L. *čātna* szónak, melynek tehát jelentése: 'Birkenschwamm' (82).

Jegyzetek

1. *Ecseri Lajos*: A szegény ember. Különlenyomat a BpSz. 392. számából, 1909: 23.
2. *Timkó György*: Aczél-kova-tapló a magyarság kezén. Népr. Ért. 1906: 13.
3. *Eötvös Károly*: Deák Ferenc Bp. 1905. Révai. I, 70: »Gyufa nem volt hajdanában, csak 1848 után kezdett terjedni nálunk. E helyett volt az aczél, kova, tapló.«
4. *Gyórfly István*: A Nagykunság és környékének népies építkezése. Népr. Ért. 1909: 72.
5. *Eötvös Károly*: i. m. I. 71—72.
6. Be van az én szűröm ujja kötve, / Barna kislány, ne kotorássz benne: / Az egyikbe acél, kova, tapló, / A másikba százforintos bankó.
7. *Eötvös Károly*: A Bakony. II. Bp. 1909. Révai, 213.
8. *Timkó György*: Aczél-kova-tapló a magyarság kezén. Népr. Ért. 1906: 11.
9. *Ecsedi István*: A Hortobágy pusztája és élete. Debrecen, 1904: 227.
10. Ezt az adatot Gáspár János volt szegedi bölcsészhallgatónak köszönöm.
11. *Kada Elek*: Arch. Ért. 1896: 40, 42, 46, 47.
12. *Kada Elek*: Arch. Ért. 1896: 50.
13. *Herman Ottó*: A magyar ősfoglalkozások köréből. Termtud. Közl. XXXI, 265—66.
14. *Bátky Zsigmond*: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. 280.
15. *Timkó György*: Újabb tüzcsholó aczélok a M. N. Múz. Néprajzi Osztályából. Népr. Ért. 1909: 23.
16. *Kalevala*, 47. runo.
17. *B. F. Porsnyev*: »O drevnyejssem szopszobe polucsenyija ognja« c. tanulmányában, tanulmányának 3. fejezetében: »Gipoteza o nyeproizvolnom voznyikovenyij ognja«. Szovjetszkaja Etnografija, 1955. 16—20. — Erre a tanulmányra Szádeczky-Kardoss Samu hívta fel figyelmemet: szívességét köszönöm.
18. *Birket—Smith, Kaj*: Kulturens veje, Kopenhagen, 1941. Németül: Geschichte der Kultur, Zürich, 1946. 80. l.
19. »A tüzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek története« című tanulmányomnak most csak a taplóról meg a szénről szóló részletét közlöm.
20. *Timkó György*: Aczél-kova-tapló. Népr. Ért. 1906: 34.
21. *Eötvös Károly*: A Bakony I, 304: Leghíresebb a tűzszerszámnak legalkalmasabb tapló a bakonyi *cserfapudvában* találni. Ennek a pudvának a színe is kellemes, tapintása puha, súlya könnyű, a szikra rögtön beleesik, füstjének illata pedig diadalmasan versenyezhet a déli Balkán rózsáival. Országos híre volt egykor ennek a pudvának. Régi öreg követektől hallottam, hogy Veszprémvármegye követeitől mind a többi ötven vármegye követe megvárta a pozsonyi országgyűléseken, hogy bakonyi cserfapudvával ellássák őket. Rohonczy János, Kocsi Horváth Sámuel, Kocsi Sebestyén Gábor zsáksámbra hordatták országgyűlésekre a bakonyi cserfapudvát.« — *Seemayer Vilmos*: A régi zalai pásztorok dohányszókészége. Népr. Ért. 1934: 61: »A faköze. Ez nem egyéb, mint öreg, odvas bükkfának elkorhadt, elpudvásodott belső része, amelyet a pásztor tapló helyett használt, acéllal és tűzkövel kiütve azt. Előnye a taplóval szemben az volt, hogy nem kellett főzni és puhára kalapálni, mint a taplót, hanem azon módon lehetett használni, amint kiszedte az odvas fából. A régi pásztorok azért is szerették jobban a taplónál, mert könnyebben fogott tüzet amannál, mindig száraz volt és minél jobban fújt a szél, annál jobban égett. (»Ha van faköze, aggyon nekem is« mondották, ha kértek belőle.)«
22. *Timkó*: i. m. Népr. Ért. 1906: 34.
23. *Timkó*: i. m. Népr. Ért. 1906: 34.
24. *Timkó*: i. m. Népr. Ért. 1906: 34.
25. *Hermann O.*: A magy. pászt. nyelv.: 685—86, a *tapló* címszó alatt.
26. *Szabó Dávid*: Kisdéd Szó-Tár, 1792. Kassa, 77. A *gyopártaplóról* tanulmányomban majd bővebben szólok.

27. *Fábián József*: Természethistória a gyermekeknek. Veszprém, 1792. Számmer, 66. l.
28. *Timkó*: Népr. Ért. 1906: 32—33. A kiemelés tőlem.
29. *Hermann O.*: A magy. pászt. nyelv. 687: »zsidóbúr — országosan — a Polyporus-gombából készült tapló, borszerűen szétlapítva; a pásztorok leginkább zsidó házalóktól vették.«
30. *Timkó*: Népr. Ért. 1906: 34. Az *orsfa* sajtóhibából keletkezett soha nem használt szó, vö. Tolnai Vilmos: NésNy. I, 136.
31. *Ecsedi István*: A Hortobágy pusztája és élete. 227.
32. *Eötvös Károly*: A Bakony I, 303.
33. *M. Jegtört.* Eml. I, 17; OklSz.
34. OklSz.
36. *N. Sebestyén Irén*: »A protolapp nyelv problémájához« c. értekezésében (NYK. LIII, 34.) a vogul táplex és a magyar tapló szót a lapp N. (Friis) duovlle 'frustulum maturi betulae, pani...' (Nielsen) duow'le 'tinder' szóval egyeredetűnek tartja. — *Lakó György* rámutat arra, (NyK. LVI, 39.), hogy a lp duow'le balti eredetű, és balti-finn közvetítéssel került a lapp nyelvbe, azonos a finn *taula* 'zunder' szóval. »A lp. szó eredetére vonatkozó általános felfogás cáfolata nélkül a lp. szó fenti egybevetése nem fogadható el.« — Persze, ez azt jelenti, hogy egyáltalán nem fogadható el. — Vö. még ehhez Kettunen: Livisches Wb. 35: da'ggöl 'harter schwamm-zunder' címszavát. — Idézi Lakó a manysi (vogul) táplex és a magyar tapló vélt kapcsolatát tárgyaló cikkeket is (Munkácsi NyK. XXV. 271 és ÁKE. 589—90; Wichmann: Nyr. XXXVII, 284), de rámutat Bárczinak elutasító véleményére is (SzófSz.).
36. *Walde*: Vergleichendes Wb. der idg. Sprachen I, 718—19.
37. *Szilasi*: Vogul Szójegyzék. Bp. 1896: 134, *Munkácsi—Kálmán*: Manysi (Vogul) NGy. III/2:229.
38. *Munkácsi—Kálmán*: i. m. III/2: 229.
39. *Paasonen—Karjalainen*: Ostjakisches Wb.: 2758. sz.; *Karjalainen—Toivonen* OWb. II: 935.
40. *Karjalainen—Toivonen*: OWb. II: 935.
41. Vö. a 40. és ugyancsak *Karjalainen—Toivonen* OWb. sán^ö cikkét.
42. *Pápay*: Északi-osztják Medveénekek, Bp. 1934, 83. l. 339—41. sor; 96. l. 561—63. sor. Vö. még: *Pápay*: ONGy. 256.
43. *Pápay*: Északi-osztj. Medv. 14.
44. *Munkácsi*: VNGy. II/1: 0472.
45. *Szilasi*: Vog. Szój. 120.
46. *Paasonen*: s-laute, 127.
47. *Paasonen*: s-laute, 127.
48. *Thomsen*: Berör. 165. — *Kettunen*: Livisches Wb. 35.
49. *Mühlbachs* Lettisch — deutsches Wörterbuch I, *dagla* címszó.
50. *Walde*: Vergl. Wb. der idg. Spr. I, 849, a d'heguh címszó alatt.
51. *Lexer*: Mittelhochdeutsches Wb.
52. Vö. pl. *Schmeller*: Bayrisches Wb. II, 1133—34.
53. *Kluge*: EtymWb. — *Grimm*: Deutsches Wb.: »zünden ist ursprünglich und eigentlich ein feuer mit hilfe von zunder anmachen«. Stb.
54. *Paasonen*: s-laute, 127.
55. Vö. *Karjalainen—Toivonen*: OWb. II, 861 b. *Munkácsi—Kálmán*: Manysi (Vogul) NGy. III/2: 229. — Pótlólag ideiktatom ezt az adatot is: sán^ö, sán^ök 'baumschwamm, knollen am birkenbaum, woraus man durch kochen im wasser, mit asche oder pulver gemischt, den zunder bereitet'. Paas.—Karij: OstjWb. 2113.
56. *Karjalainen—Toivonen*: OWb. II, 861 b.
57. *Garay Ákos*: Szlavóniai régi magyar faluk. Népr. Ért. 1911: 246.
58. *Gunda Béla*: A lakóház kialakulása az Ormánységban. Ethn. XLVII. 184. Lapalji jegyzet.
59. *Hegedűs Lajos*: »Moldvai csángó népmesék és beszélgetések.« Bp. 1952. 341.
60. CzF., MTsz.
61. MTsz., *Gunda*: Ethn. XLVII, 194.
62. MTsz.

63. *Garay*: »Szlavoniai régi magyar faluk.« Népr. Ért. 1911: 246.
64. *Gunda*: »A lakóház kialakulása az Ormányságban.« Ethn. XLVII, 184.
65. MTsz.
66. NySz. — *Berzsenyi* is ezt írja »Horác« 2. versszakában:
Halljad, Flaccus arany lantja mit énekel:
Gerjeszd a *szenelőt*, tölts poharadba bort,
Villogjon fejedén balzsamomos kenet,
Mellyet Bengala napja főz.
67. OklSz., NySz.
68. Tsz. (1838.)
69. NySz.
70. LevT. I. 23; NySz.
71. NySz.; *Takáts Sándor*: »Magyar tüzes és lövészerszámok«. Századok, XLII (1908): 57.
72. *Eckhardt*: Balassi ÖM. I, 101.
73. *Lexer*: Mittelhochdeutsches Wb. III, 1176.
74. IK. 1913: 430.
75. *Eckhardt*: Balassi ÖM. I, 99.
76. *Széchy Károly*—*Badicz Ferenc*: »Gróf Zrínyi Miklós költői művei. Bp. 1906. Akad., 1. 1.
77. *Fényes Elek*: Magyar Országnek... mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest, 1843. II. kiad., II. kötet, 113.
78. *Fényes Elek*: i. m. II. 489.
79. *Fényes Elek*: i. m. I, 127.
80. *Fényes Elek*: i. m. I, 7.
81. NyH⁷ 142; SzófSz.
82. *Paasonen*: s-laute, 127.

АНТАЛ НИРИ:

ИЗ ИСТОРИИ ВЕНГЕРСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ ВОЗБУЖДЕНИЯ ОГНЯ

К средствам, употребленным для возбуждения огня, начиная с древних времен до начала XX в., относились сталь, кремь и трут. Слабую искру зажигалки трут превратил в прочный жар. О появлении в венгерском языке слова *tapló* (трут) лишь поздно, с конца XV века имеются данные и даже в родственных языках только мансийское, несомненно заимствованное, слово *taple* согласуется с ним. На аналогической основе слово *tapló*, заимствованное и в венгерском языке и мансийское *taple*, очевидно, связаны с индоевропейским корнем *ter*, означающим *warm*. Но учитывая, что мы должны считать известным понятие „трута“ уже в финно-угорской эпохе, поднимается вопрос, каким словом обозначали это понятие. В разных мансийских говорах своеобразным выражением „трута“ являются *sēniŋ, šinü, sēni, šeni* а в хантыйском языке *išiyot san* (Zunderschwamm). Все эти обско-угорские слова этимологически связаны друг с другом и их предком могло быть финно-угорское слово, начинающееся с „s“. На это указывает, впрочем, и финское слово *sieni* (гриб, губка). Если учесть, что немецкое слово *Zunder* (трут, *Feuerschwamm*) в средне-верхненемецком языке означало и огонь, а древне-верхненемецкое слово *zantago* имело значение *Kohle* и это же самое явление видим и в других индоевропейских языках, то по семантическим и фонетическим причинам мы можем связывать венгерское слово *szen, szén*, означающее „огонь“ и *Kohle*, с выше перечисленными родственными словами, обозначающими „трут“. Из этого вытекает, что первоначальное значение современного венгерского слова *szén* тоже было „трут“, а дальнейшее развитие значения можно реконструировать следующим образом: 1. „Baumschwamm“, *Feuerschwamm*“, „Zunder“, 2. „glühendes Feuer“, „Feuer“ 3. „glühende Kohle“ 4. „Kohle“ 5. „Steinkohle“. Значение „огонь“, „тлеющийся огонь“ слова *szén szen* можно доказывать из народного языка также, как и из древности, а в старом литературном языке у Балаши и Зрини встречаются подобные примеры. Старое слово *köszén* (каменный уголь) появляется в 1780 году, а потом, с постепенным распространением фабрично-заводской промышленности, слово *szén* в разговорном языке промышленности все более связывается с понятием каменного угля.

ANTAL NYÍRI:

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER UNGARISCHEN SPRACHLICHEN AUSDRÜCKE DES FEUERSCHLAGENS

Der Stahl, der Feuerstein und der Zunder gehörten seit Urzeiten zu den Werkzeugen des Feuerschlagens und waren noch zu Beginn des XX. Jahrhunderts gebräuchlich. Der Zunder verwandelte den schwachen Funken des Feuerzeugs in dauerhafte Glut. Das Wort *tapló* (»Zunder«) ist im Ungarischen erst seit dem Ende des XV. Jahrhunderts belegt. Aus den verwandten Sprachen kann nur das wogulische *taplex* mit dem ung. *tapló* in Zusammenhang gebracht werden, das wogulische

taplex ist indessen offensichtlich ein Lehnwort. Vorausgesetzt, dass das ungarische *tapló* ebenfalls ein Lehnwort ist — und die Analogie spricht dafür — so weisen beide Wörter auf den indog. Stamm *tep* hin, dessen Bedeutung »warm« ist. Man muss aber den Begriff »Zunder« auch für die finnisch-ugrische Pericde als bekannt voraussetzen, es fragt sich daher, mit welchem Wort der Begriff ausgedrückt wurde. In den verschiedenen wogulischen Dialekten ist das Spezialwort für Zunder *sēni*, *šinü*, *sēni*, *šēni*, im Ostjakischen bedeutet dagegen *tšīydt* »Zunderschwamm«. Etymologisch gehören alle diese ob-ugrischen Wörter zusammen und man kann sie auf ein finnisch-ugrisches Wort zurückführen, das im Anlaut ein *ś* geführt haben mag. Das finnische *sieni* »Pilz, Schwamm« weist ebenfalls auf dieses vorausgesetzte Wort hin. Wenn man nun bedenkt, dass das deutsche Wort *Zunder* »Feuerschwamm« im Mittelhochdeutschen auch die Bedeutung »Feuer« hatte, das ahd. *zantaro* aber soviel bedeutet wie »Kohle«, und wenn dieselbe Erscheinung in verschiedenen indog. Sprachen festgestellt werden kann, so kann das ung. *szén* ~ *szén* (»Feuer« und »Kohle«) mit den angeführten Wörtern aus den verwandten Sprachen in Zusammenhang gebracht werden. Daraus folgt, dass die ursprüngliche Bedeutung des *szén* ~ *szén* ebenfalls »Zunder« gewesen sein muss. Der weitere Bedeutungswandel kann nun folgendermassen rekonstruiert werden: 1. »Baumschwamm«, »Feuerschwamm, Zunder«, 2. »glühendes Feuer«, »Feuer«, 3. »glühende Kohle«, 4. »Kohle«. 5. »Steinkohle«. Dass *szén* ~ *szén* auch »Feuer«, »glühendes Feuer« bedeutet, kann sowohl aus der Volkssprache, als auch aus der alten Sprache nachgewiesen werden, aber auch literarische Beispiele sprechen dafür (bei Balassi und bei Zrínyi). Die Zusammensetzung *kőszén* (»Steinkohle«) taucht 1780 auf, mit der Entwicklung der Industrie verbindet dann die Umgangssprache das Wort *szén* immer mehr mit dem Begriff »Steinkohle«.